

Δημόσιο χρέος και ανάπτυξη. Διδάγματα από τις πτώχευσεις του 1893 και του 1932

Μιχάλης Σ. Ζουμπουλάκης
Καθηγητής
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας,
Κοραή 43,38333 ΒΟΛΟΣ,
24210-74882, mzoub@econ.uth.gr

Περίληψη

Βασική θέση της παρούσας εργασίας είναι ότι στη μακρά διάρκεια της ελληνικής οικονομικής ιστορίας οι διεθνείς κρίσεις διόγκωναν τα χρόνια προβλήματα της ελληνικής οικονομίας που σχετίζονται με καιροσκοπικές πολιτικές συμπεριφορές που παράγουν δημόσιο χρέος εις το διηνεκές. Η πολιτική Τρικούπη με τα τεράστια δημόσια έργα εκτίναξε τον εξωτερικό αλλά και τον εσωτερικό δανεισμό, παρά την μεγάλη φορολογική επιβάρυνση των κατοίκων των πόλεων. Η πτώχευση ήρθε όταν τα τοκοχρεολύσια ξεπέρασαν το 50% των δημοσίων εσόδων. Παρά τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο που επέβαλλε νομισματική και δημοσιονομική πειθαρχία η Ελλάδα συνέχιζε να δανείζεται. Η κρίση του 1929, αν και με περιορισμένες συνέπειες για την Ελλάδα, έφερε τεράστια προβλήματα στην εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους λόγω της κατάρρευσης του διεθνούς νομισματικού συστήματος, και την τέταρτη πτώχευση σε 100 χρόνια. Η ελληνική ιστορία του δημοσίου χρέους είναι ένα υπόδειγμα κακοδιαχείρισης, εξάρτησης από τη ξένη βοήθεια και κοντόθωρης σύνδεσης με την εκάστοτε επείγουσα αναγκαιότητα της ιστορικής συγκυρίας.

Λέξεις κλειδιά: *οικονομική κρίση, δημοσιονομική πολιτική, ελληνική οικονομία, Τρικούπης, Βενιζέλος*

1. Συγκρότηση του ελληνικού κράτους, δημόσιο χρέος και οικονομικές κρίσεις

Η Ελλάδα έχει μια σήμερα ανεπτυγμένη καπιταλιστική οικονομία που ακολουθεί τις διεθνείς διακυμάνσεις και κρίσεις. Αλλά και στις προηγούμενες μεγάλες διεθνείς οικονομικές κρίσεις, η Ελλάδα επηρεάστηκε και ακολούθησε με κάποια χρονική υστέρηση τις διεθνείς εξελίξεις. Ένα χρόνο παθολογικό φαινόμενο της ελληνικής οικονομίας αποτελεί η χρόνια εξάρτηση από τον εξωτερικό δανεισμό ως αποτέλεσμα της κυματώδους ιστορικής συγκρότησης του ελληνικού κράτους αλλά και της ανεπάρκειας του εγχώριου κεφαλαίου να καλύψει τις μεγάλες επενδυτικές ανάγκες της χώρας. Θα περιγράψουμε στη συνέχεια τον τρόπο με τον οποίο οι δύο μεγαλύτερες κρίσεις του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος επηρέασαν την Ελλάδα και ιδιαίτερα το δημόσιο χρέος της, καθώς και τα μέτρα πολιτικής που βοήθησαν στην έξοδο από την κρίση.¹

¹Στη συνέχεια αντλούμε μερικά στοιχεία από Ζουμπουλάκης (2005) και (2015).

2. Η ύφεση του 1873-1896 και η τρίτη ελληνική πτώχευση

Κατά το τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται μία εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης του συντελεστή εργασίας, παράλληλα με τη ραγδαία εκμηχάνιση της παραγωγής στις ανεπτυγμένες οικονομίες. Η εξάντληση των ορίων αυτού του καθεστώτος «εκτατικής συσσώρευσης» (Boyer & Mistral 1983) σήμανε την είσοδο της καπιταλιστικής οικονομίας στην πρώτη της πραγματικά παγκόσμια κρίση, γνωστή ως «Μακρά Ύφεση» των ετών 1873-1896, που αντιστοιχεί στην καθοδική φάση του δεύτερου μεγάλου κύματος Kondratiev 1847-1896. Σε αντίθεση με τις «κρίσεις παλαιού τύπου» που χαρακτηρίζονταν από την έλλειψη βασικών αγαθών λόγω κλιματικών ή πολεμικών καταστροφών, οι κρίσεις «καπιταλιστικού τύπου» έχουν πολλά καινοφανή χαρακτηριστικά: είναι κυρίως κρίσεις υπερπαραγωγής, οι διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας δεν περιορίζονται πλέον στα όρια μιας χώρας αλλά έχοντας ως αφετηρία την ηγέτιδα χώρα, θίγουν πρώτα τις ανεπτυγμένες οικονομίες και εν συνεχεία τον υπόλοιπο κόσμο, και επηρεάζουν όλους τους τομείς της οικονομίας.²

Η έξοδος από την «Μακρά Ύφεση» επιτεύχθηκε χάρη στην αναδιοργάνωση της διαδικασίας παραγωγής, τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου και τα μέτρα προστασίας της εγχώριας παραγωγής. Η περίοδος 1896-1914 είναι ταυτόχρονα η εποχή του «ιμπεριαλισμού» αλλά και του υπερ-προστατευτισμού και της κατακόρυφης αύξησης των ΑΞΕ. Στην περίοδο αυτή ελάχιστες είναι οι χώρες που έμειναν πιστές στη φιλελεύθερη πολιτική -βλ. Βρετανία, Ολλανδία και Δανία-και δεν αύξησαν κατακόρυφα τους τελωνειακούς δασμούς (Graffetal. 2014, p. 75). Κατά τη λεγόμενη «δεύτερη βιομηχανική επανάσταση» που στηρίχτηκε στον εξηλεκτρισμό, το πετρέλαιο και τις μηχανές εσωτερικής καύσης, το κεφάλαιο και η εργασία αναδιοργανώθηκαν στη λογική της ταύλορικής γραμμής παραγωγής. Μεγάλες επιχειρήσεις στις ΗΠΑ, τη Γερμανία και λιγότερο στην Αγγλία, συγχωνεύθηκαν οριζόντια δημιουργώντας μονοπωλιακά τραστ, ή συγκεντρωποιήθηκαν κάθετα σε ποσοστά που κυμαίνονται στις ΗΠΑ από 50 έως 84% (Beaud 1981 p. 201, Dockès & Rosier 1983, p. 134-5). Ακριβώς αυτή η συκέντρωση οδήγησε και στη δημιουργία μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων: από τις 60 μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις της δεκαετίας του 1970, οι 31 είχαν ήδη δημιουργηθεί πριν το 1915 (Bairoch 1997, Πρ.266). Παράλληλα αυξήθηκε η επένδυση κεφαλαίων εκτός της μητρόπολης σε ποσοστό 28% του συνόλου. Έχει υπολογιστεί ότι το 1913 το 25% του παγκοσμίου αποθέματος κεφαλαίου είχε επενδυθεί σε χώρες με χαμηλό ΑΕΠ (Ferguson 2008: B150). Η αναδιοργάνωση του κεφαλαίου και της εργασίας αύξησε το προϊόν της βιομηχανίας στην Ευρώπη με το μεγαλύτερο, μέχρι τότε, ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης του (3,5% έναντι μόνον 2,2% την περίοδο 1830-1890). Συγχρόνως, η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου έφερε και την οργανωμένη αντίδραση της εργατικής τάξης με τη μεγαλύτερη συνδικαλιστική συσπείρωση στην ιστορία, χάρη και στην εξάπλωση των

² Για τα χαρακτηριστικά των κρίσεων βλ. Rosier (1988, pp. 6-7 και 20), Bairoch (1997, Πpp. 375 κ.έ), Τσουλφίδης (2009σ. 145 κ.έ.).

σοσιαλιστικών ιδεωδών (Beaud 1981, p. 190). Η δεύτερη μεγάλη φάση της παγκοσμιοποίησης τέλειωσε οδυνηρά το καλοκαίρι του 1914 με το ξέσπασμα του Α' παγκοσμίου πολέμου σε μία περίοδο μεγάλης ανάπτυξης, οξύτατων κοινωνικών αντιθέσεων και έντονου ανταγωνισμού μεταξύ αυτών που είχαν επωφεληθεί τα μέγιστα από την αποικιακή τους εξάπλωση.

Συνέπεια της διεθνούς ύφεσης των ετών 1873-96 ήταν η πρωτοφανής συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου που επιταχύνθηκε και εξαπλώθηκε από την έλλειψη πλαισίου προστατευτικής πολιτικής των κρατών και τους εξαιρετικά χαμηλούς δασμούς (Bairoch 1994, pp. 39-40). Η ελληνική οικονομία υπέστη και αυτή τις συνέπειες της παρατεταμένης ύφεσης προς το τέλος της περιόδου, κυρίως στον εξαγωγικό τομέα της γεωργίας (σταφίδα), και ελάχιστα στους υπόλοιπους λόγω του παραδοσιακού αγροτικού χαρακτήρα της. Εξαιρείται η νομισματική πολιτική που υπέστη πλήγμα με την κρίση του 1885 (βλ. Δεμαθάς κ.ά 1991, σσ. 23-34). Οι οικονομικές πολιτικές που εφάρμοσαν οι επτά κυβερνήσεις υπό την πρωθυπουργία του Χαρίλαου Τρικούπη στο διάστημα 1875-1895 με την ενεργό συμμετοχή του κράτους άμβλυαν τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης, σε μία εθνικά κρίσιμη περίοδο κατά την οποία η έκταση της Ελλάδας αυξήθηκε κατά 32% (από 47516 σε 63606 χλμ²) και ο πληθυσμός της κατά 65% (από 1,5 σε 2,4 εκ. κατοίκους) μετά την αναίμακτη προσάρτηση των Ιονίων νήσων και της Θεσσαλίας-Άρτας (Δερτιλής 2006, σ. 399).

Οι μεγάλες διαρθρωτικές αλλαγές της περιόδου αυτής ήταν αποτέλεσμα της ισχυρής πολιτικής βούλησης του Τρικούπη. Για πρώτη φορά έγινε αντιληπτό ότι το πρότυπο της μονοπαραγωγικής (σταφιδικής) οικονομίας χωρίς εγχώρια βιομηχανία, δεν μπορούσε να στηρίξει την ανάπτυξη μακροχρόνια. Ο Τρικούπης σχεδίασε μία συνεπή και μακρόπνοη παρεμβατική πολιτική που απέβλεπε στη σταδιακή εκβιομηχάνιση και στη δημιουργία μεταφορικών υποδομών, θεωρώντας τις δημόσιες επενδύσεις ως τον βασικό παράγοντα πάνω στον οποίο θα στηρίζονταν η οικονομική ανάπτυξη (βλ. *Προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης 3/3/1882*).³ Η ανάπτυξη που αναζητούσε όμως ο Τρικούπης ξεκινούσε με έλλειψη κεφαλαίων στο εσωτερικό και κλειστές αγορές στο εξωτερικό. Ας δούμε γιατί.

Η Ελλάδα γεννήθηκε εξαρχής ως ένα υπερχρεωμένο κράτος. Τα πρώτα δάνεια «της ανεξαρτησίας» δαπανήθηκαν στις ανάγκες του Αγώνα ενώ μεγάλο μέρος τους κατέληξε στους διεθνείς μεσάζοντες (Ανδρεάδης 1904, σ.90). Τα δάνεια του 1832-33 εξυπηρέτησαν τις ανάγκες συγκρότησης της δημόσιας διοίκησης, αλλά και τις δαπάνες της Βαυαροκρατίας και τα υπέρογκα χρεωλύσια. Μετά την δεύτερη στάση πληρωμών στις 2 Σεπτέμβρη του 1843, η Ελλάδα έμεινε εκτός αγορών για 36 χρόνια. Χάρη στις επίμονες ελληνικές προσπάθειες, το τέταρτο εξωτερικό δάνειο συνάφθηκε το 1879, οπότε και η Ελλάδα ήρθε σε συμβιβασμό με τους δανειστές της, παλαιούς και νέους, αφού ο Καγκελάριος Bismarck απείλησε να μπλοκάρει τη συνθήκη προσάρτησης της Θεσσαλίας αν δεν εξοφλούνταν άμεσα οι Βαυαροί κληρονόμοι (Ανδρεάδης 1904, σ. 111). Ο οδυνηρός συμβιβασμός περιέλαβε όχι μόνο τους «θεσμικούς επενδυτές» του

³ Για μια σύνοψη της οικονομικής πολιτικής του Τρικούπη βλ. Παπαθανασόπουλος στο Κρεμμυδάς (1999: 138-143) και Τσουλιφίδης (2009: σ. 192 κ.έ). Αναλυτικότερα στο Καραγιάννης (1989).

1832, αλλά και τους ιδιώτες ομολογιούχους των δανείων της ανεξαρτησίας που αγόρασαν στη δευτερογενή αγορά μέχρι και 5 δραχ. ένα ομόλογο ονομαστικής αξίας 100. Η παρεμβατική πολιτική Τρικούπη με τα τεράστια δημόσια έργα (οδικό δίκτυο, σιδηρόδρομοι, λιμάνια, αποξηραντικά έργα, Ισθμός Κορίνθου) εκτίναξε τον εξωτερικό αλλά και τον εσωτερικό δανεισμό, παρά την ραγδαία φορολογική επιβάρυνση των κατοίκων των πόλεων με έμμεσους φόρους. Η δημοσιονομική μεταρρύθμιση συνέβαλε θεαματικά στην αύξηση των φορολογικών εσόδων από 2,3%, σε 5% ετησίως. Η αλλαγή της δομής του φορολογικού συστήματος ήταν ακόμη πιο θεαματική ως προς τη μετατόπιση του φορολογικού βάρους από τους άμεσους στους έμμεσους φόρους. Η αναλογία άμεσων προς έμμεσους φόρους ανεστράφη πλήρως από 7 προς 3 το 1835, έγινε 2,5 προς 7,5 το 1892 (Δερτιλής 1993, σσ. 29-30), μεταφέροντας τα βάρη της φορολογίας στους φτωχότερους κατοίκους των πόλεων.

Μολαταύτα, τα φορολογικά έσοδα ήταν λίγα (ούτε 12% του ΑΕΠ το 1895, Δερτιλής 2006, σ. 722) και ανεπαρκή για τη χρηματοδότηση των μεγάλων δημοσίων έργων, καθιστώντας αναγκαστική την προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό. Το δάνειο των 60 εκ. φράγκων του 1879 (Κουμουνδούρος), ακολούθησε νέο δάνειο 120 εκ. φράγκων το 1881 (Κουμουνδούρος), και τρίτο των 100 εκ. φράγκων το 1884 (Τρικούπης), και τέταρτο των 135 εκ. φράγκων το 1887 (Τρικούπης) κ.κ. (βλ. Κωστής 2006, 319). Συνολικά από το 1879 έως το 1893, η Ελλάδα δανείστηκε σχεδόν 640 εκ. γαλλικά φράγκα ενώ κατέβαλε για τόκους, χρεολύσια και μεσιτικά περίπου 536! Το άνοιγμα των αγορών έφερε μέσα στα επόμενα 14 χρόνια τον επταπλασιασμό του δημοσίου χρέους, αλλά μόνον το 6% των δανείων χρησιμοποιήθηκε τελικά για παραγωγικές επενδύσεις, αφού μετά από ένα σημείο η συνέχιση του δανεισμού αποσκοπούσε σε πληρωμή δόσεων (Χατζιωσήφ 1993, σ. 377, Τσουλφίδης 2009, σ.193). Το γνωστό «δυστυχώς επτωχέυσαμεν» ειπώθηκε όταν πλέον τα τοκοχρεολύσια έφτασαν να απορροφούν το 50% των δημοσίων εσόδων. Αυτή τη φορά εντούτοις οι δανειστές μας αντέδρασαν πιο δημιουργικά. Δεν είχαμε ούτε νέο Βασιλέα, όπως το 1832 και το 1862, ούτε κανονιοφόρους στον Πειραιά, παρά μόνον το εθνικό δράμα του 1897 που προκαλέσαμε μόνοι μας. Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος επέβαλλε το 1898 στην Ελλάδα νομισματική και δημοσιονομική πειθαρχία που οδήγησε σε πτώση των τιμών και εκσυγχρονισμό του νομισματικού συστήματος, αφήνοντας στην ελληνική κυβέρνηση την ευχέρεια να αλλάξει μόνη της το φορολογικό σύστημα (Ψαλιδόπουλος 2010, σ. 118). Το ότι η φορολογική αποτελεσματικότητα παρέμεινε ζητούμενο αποτελεί ένα μόνιμο πρόβλημα, συγγενές με αυτό του δημόσιου χρέους.

Αλλά ούτε και ο εκσυγχρονισμός του χρηματοπιστωτικού συστήματος δεν επιτεύχθηκε άμεσα. Νέες ιδιωτικές τράπεζες, όπως η Γενική Πιστωτική του Επαμ. Βαλατιζή (1872), η Κωνσταντινουπόλεως του Α. Συγγρού και η νεοσύστατη Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας των Στεφ. Σκουλούδη και Α. Συγγρού (1882), όπως και η Εθνική και η Ιονική, συνέχιζαν να διαχειρίζονται προνομιακά τις πληρωμές των τοκοχρεολυσίων της Ελλάδας προς τους δανειστές και να εισπράττουν προμήθεια επί των συναλλαγών. Οι ελπίδες για γενναία χρηματοδότηση της εμβρυακής ελληνικής βιομηχανίας διαψευστήκαν,

αφού οι ομογενείς καθόλου δεν επεδίωκαν τη στήριξη της βιομηχανικής δραστηριότητας, πόσο μάλλον της αγροτικής. Στόχος τους ήταν η αποκομιδή άμεσων κερδών από την αγορά χρεογράφων του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα ή/και η εκμετάλλευση πλουτοπαραγωγικών πόρων, όπως τα μεταλλεία Λαυρίου (Δερτιλής 2006, σσ. 416-7 & 534. Βλ. και Μηλιός 2000, σ. 327 κ.έ.). Αν ο ρόλος των ομογενών τραπεζιτών στη διόγκωση του ελληνικού δημοσίου χρέους χρήζει διερεύνησης, είναι βέβαιο ότι επηρέαζε καταλυτικά την πολιτική εξουσία, έμμεσα και άμεσα.⁴

Η ελληνική οικονομία κατάφερε να βγει από την πτώχευση και την κρίση ευκολότερα από ότι φαινόταν το 1898 με την επιβολή του ΔΟΕ και την ταπεινωτική ήττα του '97. Μέσα σε 14 χρόνια η οικονομική ανάκαμψη ήταν τόσο σημαντική που χαρακτηρίστηκε ως ένα «μικρό οικονομικό θαύμα» (Δερτιλής 2006, 840): το ΑΕΠ αυξάνονταν με ρυθμό 4,2% ετήσια, οι τιμές σταθεροποιήθηκαν και η δραχμή ανατιμήθηκε στο ιστορικά ανώτατο ύψος της (ό.π.). Εκτός της δημοσιονομικής εξυγίανσης που μας επιβλήθηκε, καθοριστικός παράγων ήταν η συγκυριακή άνοδος των εξαγωγών σταφίδας αλλά και αυτή των ελληνικών καπνών με ανάλογη αύξηση της αγροτικής παραγωγής, όπως και της βιομηχανικής παραγωγής που αυξήθηκε κατά 30% την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι. με υπερδιπλάσιο αριθμό βιομηχανικών μονάδων (ό.π. σ. 851). Η έλευση του Βενιζέλου, μετά το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909, βρήκε τη χώρα σε φάση ανασυγκρότησης και ανάκαμψης, όπως αποδείχθηκε και από τις μεγάλες δαπάνες για στρατιωτικούς εξοπλισμούς που αποκτήθηκαν για να στηρίξουν μια μεγάλη πολεμική προσπάθεια 10 χρόνων, 1912-1922.⁵

3. Η ύφεση του 1929 και η τελευταία επίσημη ελληνική πτώχευση

Η κρίση του 1929 ήταν μία πρωτοφανής κρίση υπερπαραγωγής σε πείσμα του δήθεν «νόμου των αγορών» (Say), αφού το οικονομικό σύστημα παρήγαγε μαζικά περισσότερα από όσα μπορούσε να καταναλώσει. Ο υπερβολικός δανεισμός των ευρωπαϊκών οικονομιών από τις ΗΠΑ στη διάρκεια του «Μεγάλου Πολέμου», η πτώση των διεθνών τιμών αγροτικών προϊόντων, η κατάρρευση του «κανόνα χρυσού» ή ακόμη και η χρηματιστηριακή φούσκα της Νέας Υόρκης ήταν πολύ σοβαρές αλλά δευτερεύουσες αιτίες ως προς την αδυναμία του συστήματος να απορροφήσει την άνοδο της παραγωγικότητας μετά το 1920 (Graff κ.ά. 2014, p.207). Η κατωφερής σπείρα των οικονομικών και πολιτικών συνεπειών της διεθνούς κρίσης κατά τη δεκαετία του 1930 είναι πολύ γνωστή: πτώση τιμών –χρεοκοπίες επιχειρήσεων- πτώση βιομηχανικής παραγωγής -πτώχευσεις τραπεζών-ανεργία. Η μεγαλύτερη κρίση που γνώρισε

⁴ Ο Ανδρέας Συγγρός υπήρξε βουλευτής από το 1885 μέχρι το 1899, ανεξάρτητος συνεργαζόμενος με το κόμμα του Τρικούπη. Ο Επαμεινώνδας Μπαλτατζής ήταν γόνος μεγάλης οικογένειας εφοπλιστών-εμπόρων-τραπεζιτών αλλά πολιτικών, βουλευτών και Υπουργών. Ο Στέφανος Σκουλούδης, συνιδρυτής της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας διετέλεσε βουλευτής και Υπουργός του Τρικούπη στη δεκαετία του 1880 και αργότερα και Πρωθυπουργός (1915-16).

⁵ Οι στρατιωτικές δαπάνες το 1912-13 αντιπροσώπευαν πάνω από το 50% των κρατικών δαπανών, συμπεριλαμβανομένων των δαπανών εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους. Βλ. Δερτιλής (2006, σσ. 835-6 & 1047).

μέχρι σήμερα το σύστημα εξέθρεψε τους ολοκληρωτισμούς στην Ευρώπη και οδήγησε σε ένα νέο παγκόσμιο πόλεμο (Hobsbawm 1994, σ. 145 κ.έ.).

Οι συνέπειες της κρίσης δεν ήταν εξίσου δραματικές για όλες τις καπιταλιστικές χώρες. Τα πράγματα ήταν πολύ χειρότερα στις ΗΠΑ, την Αυστρία, τη Γερμανία και τη Γαλλία, όπου η ύφεση κυμάνθηκε από -20 έως -30%, σχετικά ήπια στη Μεγ. Βρετανία, το Βέλγιο, την Ολλανδία και την Ελλάδα, όπου η ύφεση δεν ξεπέρασε το -10%, ενώ έθιξε λιγότερο την Ιταλία, την Πορτογαλία, τη Δανία κ.ά. με μείωση του ΑΕΠ μικρότερη του -5% από το 1929 μέχρι το 1938 (Heikinnen στο Psalidopoulos επ. 2012, p. 42). Η διεθνής κρίση επηρέασε και την ελληνική οικονομία πλήττοντας πρωτίστως τις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων όπως σταφίδα και καπνός (που κάλυπταν από μόνα τους πάνω από 10% του ΑΕΠ και 70% των ελληνικών εξαγωγών) για τα οποία μειώθηκε αισθητά η διεθνής ζήτηση, αλλά και τα εμβάσματα των μεταναστών και των ναυτικών τα οποία μειώθηκαν επίσης. Η κρίση πάντως δεν πήρε ποτέ δραματικές διαστάσεις στην Ελλάδα. Μάλιστα, αν λάβει κανείς το 1929 ως έτος βάσης, τότε παρατηρείται ότι ο γενικός δείκτης βιομηχανικής παραγωγής το 1932 είναι μεγαλύτερος του έτους 1929. Ωστόσο, δεν ισχύει το ίδιο ούτε για όλους τους επιμέρους κλάδους της βιομηχανίας, και ακόμη λιγότερο για το σύνολο της οικονομίας (Τσουλφίδης 2009, σ. 259). Εξάλλου, όταν ξέσπασε η κρίση, η βιομηχανία στην Ελλάδα βρισκόταν σε φάση δασμολογικής προστασίας και ανασύνταξης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση 1,23 εκ. Ελλήνων προσφύγων.

Συνοπτικά η μεγάλη κρίση του '29 είχε άνισες επιπτώσεις στους διάφορες τομείς της ελληνικής οικονομίας. Η αγροτική παραγωγή που γνώρισε μεγάλη άνοδο μεταξύ 1923 και 1928, μειώθηκε δραματικά στην περίοδο 1929-32 με αποτέλεσμα το εισόδημα των κατοίκων της υπαίθρου να υποστεί μεγάλη πτώση (Σακελλαρόπουλος 1993, σ. 131, 149). Όσον αφορά στην απασχόληση και την ανεργία, ακόμη και αν τα διαθέσιμα στοιχεία υποεκτιμούν το φαινόμενο, η επίσημη ανεργία την περίοδο της μέγιστης κάμψης το 1932, τριπλασιάζεται σε σχέση με αυτήν του 1928, 8,6% αντί 2,8% (Κωστής 1986, σ. 127). Η απότομη αύξηση της ανεργίας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη νέα οργάνωση της εργασίας στο κλάδο της καπνοβιομηχανίας λόγω της μαζικής αύξησης της απασχόλησης των γυναικών και της νέας μεθόδου επεξεργασίας (γνωστής ως «τόγκα»). Αυτά οδήγησαν σε μία σαφή επιδείνωση του εισοδήματος των εργατών, παρόλο που το εισόδημα των πόλεων παρουσιάζει ελαφρά μόνον κάμψη μεταξύ 1930 και 1932 (Τσουλφίδης 2009, σ. 261). Η θετική πορεία της βιομηχανίας οφείλεται στην προστατευτική πολιτική της Κυβέρνησης Βενιζέλου και στη μεγάλη υποτίμηση της δραχμής, όπως θα δούμε πιο κάτω. Η κρίση του 1929 αντιμετωπίστηκε με μεγάλα προγράμματα δημοσίων έργων που εκτόξευσαν τις δημόσιες δαπάνες στο 57% του ΑΕΠ (οδοποιία, έργιες βελτιώσεις στη Μακεδονία, οικιστικό πρόγραμμα αποκατάστασης των προσφύγων), με στιβαρή πιστωτική πολιτική (ίδρυση ΑΤΕ, ίδρυση ΤΤΕ), αλλά και με πολλές άλλες μεταρρυθμιστικές δράσεις (αγροτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση) που συγκρότησαν «μια από τις πλέον γόνιμες και φιλόδοξες περιόδους οικονομικής πολιτικής στην ιστορία του ελληνικού κράτους» (Κωστής 2013, σ. 626).

Δυστυχώς, αυτή η πολιτική εκτόξευσε και πάλι το εξωτερικό χρέος. Πολύ πριν την κρίση, το 1926 η δικτατορία Πάγκαλου έλαβε καινούργιο δάνειο με νέα μείωση της αξίας της δραχμής κατά 33%. Στις αρχές του 1927, η «οικουμενική» κυβέρνηση Καφαντάρη επεδίωξε την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού και τη σταθεροποίηση του εθνικού νομίσματος υιοθετώντας τον κανόνα συναλλάγματος-χρυσού, συνδέοντας τη δραχμή με τη λίρα στερλίνα, ώστε να προσελκύσει κεφαλαία από το εξωτερικό. Η Κοινωνία των Εθνών απαίτησε από την ελληνική κυβέρνηση ως όρο για νέο δανεισμό την ίδρυση κεντρικής τράπεζας για τον έλεγχο του δημόσιου χρέους (Τσουλφίδης 2009, σ. 227). Η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος το Μάιο του 1928, παρόλο που σαφώς εξυπηρετούσε την εθνική ανάγκη ελέγχου της τραπεζικής πίστης, επιβλήθηκε από τους δανειστές ώστε να βγει η Ελλάδα στις διεθνείς κεφαλαιαγορές. Έτσι έγινε και το δημόσιο χρέος αυξήθηκε από 27,8 το 1928 σε 32,7 δις δρχ. το 1932 (Βερέμης 2014, σ. 120). Τα βάρη του χρέους αντιπροσώπευαν πλέον το 40,7% των δημοσίων δαπανών το 1929 (Κωστής 2013, σ. 634). Επιπρόσθετα, η κρίση του '29, λόγω της κατάρρευσης του διεθνούς νομισματικού συστήματος, έφερε πολλά προβλήματα στην ανατροφοδότηση του χρέους. Τους τρεις πρώτους μήνες του 1932, ο Βενιζέλος αναζήτησε μάταια νέα δάνεια ενόσωτο χρέος συνέχισε να διογκώνεται και λόγω της σύνδεσης του με τον κανόνα συναλλάγματος χρυσού. Μετά την έξοδο της Στερλίνας από τον «κανόνα χρυσού» (20/9/31), η ΤτΕ προσπαθούσε μάταια να συγκρατήσει τα συναλλαγματικά αποθέματα: σε 1 βδομάδα 'φύγαν' \$4 εκ. από τις τράπεζες, το 'κάλυμμα' τους σε χρυσό έπεσε στο 27% (αντί ελάχιστου 40%), ενώ τα χρεολύσια έφτασαν να καλύπτουν το 70% δημοσίων εσόδων. Οι Βρετανοί δεν δέχτηκαν κανένα 'κούρεμα' του χρέους, οπότε ο Βενιζέλος πήρε μια καταγιστική σειρά δραστικών μέτρων: χρεοστάσιο στο εσωτερικό της χώρας (1/4), στάση πληρωμών τόκων εξωτερικών δανείων (18/4), αναστολή μετατρεψιμότητας της δραχμής, που αποδείχθηκε οριστική (26/4), υποτίμηση 60% έναντι της λίρας στερλίνας, αναγκαστική διαχείριση του συναλλάγματος, γενικό χρεοστάσιο έναντι ξένων δανειστών (1/5). Το ελληνικό κράτος πτώχευσε επίσημα για τέταρτη φορά λίγο μετά τα εκατοστά του γενέθλια.

Εκτός των μέτρων νομισματικής πολιτικής, ο Βενιζέλος προχώρησε σε σειρά μέτρων προστασίας της εγχώριας γεωργίας και βιομηχανίας, όπως ποσόστωση εισαγωγών, αύξηση των δασμών και επιβολή συμψηφιστικών συναλλαγών-clearing, και, τέλος, συστηματικότερη εφαρμογή της προτίμησης των εγχώριων βιομηχανιών στις προμήθειες του Δημοσίου (Σακελλαρόπουλος 1993, σσ. 125-6, Τσουλφίδης 2013). Στόχος του ήταν να καλυφθεί η εσωτερική ζήτηση σε συνθήκες μεγάλης υποτίμησης της δραχμής και κατάρρευσης των διεθνών αγορών. Τα αποτελέσματα της ανάκαμψης ήρθαν γρήγορα, αλλά και πολύ αργά για το Βενιζέλο που έχασε στις εκλογές του 1933. Η υποτίμηση ωφέλησε τις εξαγωγές καπνού μετά το 1934 (αντί συμφωνίας εισαγωγών όπλων και μηχανημάτων από τη Γερμανία) ενώ και η στάση πληρωμών εξοικονόμησε κεφάλαια 5,2 δις δρχ. για δημόσια έργα (περίπου 10% του συνόλου των κρατικών δαπανών), αύξησε τα επιτόκια, προσέλκυσε κεφάλαια και χρυσό. Από την ανάκαμψη ωφελήθηκε το Λαϊκό Κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη που

επιδίωξε την άμβλυση των οικονομικών αντιθέσεων με μια αντιφιλελεύθερη, συντεχνιακή και εθνικιστική πολιτική στην οικονομία. Όμως, η απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου, οι αντιβενιζελικές διώξεις στο στρατό, τα τρία (!) πραξικοπήματα στο διάστημα 1933-35 και η τυχαία ακολουθία έξι θανάτων πολιτικών αρχηγών το 1936, έφεραν την πολιτική αστάθεια και το Μεταξά στην εξουσία.⁶ Ο ίδιος απεχθάνονταν τη Δημοκρατία και το έγραφε: «Αυτή η Δημοκρατία –η Democracy- είναι παιδί του καπιταλισμού. Είναι το όργανο με το οποίο ο καπιταλισμός κυριαρχεί στη λαϊκή μάζα. Είναι το όργανο με το οποίο κατορθώνει ο καπιταλισμός να παριστάνει τη θέληση του, ως λαϊκή θέληση» (Ι. Μεταξάς, Προσωπικό Ημερολόγιο 22/1/1940). Ωστόσο, το καθεστώς Μεταξά συνέχισε τη νοικονομική και κοινωνική πολιτική του Βενιζέλου, όχι τυχαία, αφού οκτώ μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου είχαν διατελέσει Υπουργοί της τελευταίας τετραετίας Βενιζέλου, ή υπήρξαν σημαίνοντες οικονομικοί παράγοντες, όπως ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδας Εμμανουήλ Τσουδερός που παύθηκε μόλις το 1939. Επιπλέον, για ευνόητους λόγους, ο Μεταξάς καλλιέργησε ένα προφίλ φιλοαγροτικό (διαγραφή αγροτικών χρεών), φιλεργατικό (λειτουργία ΙΚΑ, εφαρμογή δωρου, αύξηση μισθών ΔΥ), και φιλολαϊκό (ίδρυση και λειτουργία ΕΙΡ). Η Ελλάδα κατάφερε να βγει από την κρίση οικονομικά αλώβητη, αλλά πολιτικά διαλυμένη.

4. Επίμετρο: Τότε και τώρα

Η ελληνική οικονομία βρέθηκε μετά το 2009 στη μεγαλύτερη κρίση της ιστορίας της και πάλι ως συνέπεια μιας μεγάλης διεθνούς ύφεσης, της μεγαλύτερης μετά την κρίση του 1973-74. Σε σύγκριση με τις συνέπειες της κρίσης του 1929, οι τωρινές είναι σαφώς μεγαλύτερες και συγκρίνονται μόνο με αυτές της κρίσης που ακολούθησε την πτώχευση του 1893, κυρίως ως προς τη διάρκεια της ύφεσης και τις πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν. Το ότι το κράτος αυτή τη φορά δεν πτώχευσε και επίσημα οφείλεται στον έκτακτο μηχανισμό στήριξης και στα 240+90 δις που έλαβε με προνομιακούς όρους, αντί των σκληρών μέτρων που προβλέπονται στα τρία μνημόνια. Κατά τη γνώμη μας το χρόνιο οικονομικό μας πρόβλημα είναι πρωτίστως πολιτικό επειδή γεννήθηκε και μεγάλωσε στα πλαίσια ενός πελατειακού συστήματος και ενός στρεβλού μοντέλου παραγωγής και κατανάλωσης.

Είναι ωστόσο λάθος να παραγνωρίζεται το κληρονομικό βάρος του νέου ελληνικού κράτους και οι επιπτώσεις των διεθνών διακυμάνσεων. Η σύντομη ιστορική μας αναδρομή έδειξε τη «γενετική αδυναμία» ενός κράτους το οποίο επειδή ακριβώς δεν έζησε ούτε μίαν ώρα ελεύθερο από δανειακές υποχρεώσεις προς τους ξένους, ήταν συνεχώς ευάλωτο σε κίνδυνο πτώχευσης. Στη μακρά διάρκεια της εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας οι διεθνείς κρίσεις «απλώς» διόγκωναν και φανέρωναν τα χρόνια προβλήματα της ελληνικής οικονομίας που σχετίζονται με τις πολιτικές ευθύνες και καιροσκοπικές συμπεριφορές, όχι

⁶ Μέσα σε 9 μήνες αποβίωσαν κατά σειρά οι Γεώργιος Κονδύλης (1/2/36), Ελ. Βενιζέλος (18/3/36), Κων. Δεμερτζής (13/4/36), Παν. Τσαλδάρης (17/5/36), Αλεξ. Ζαΐμης (15/9/36) και Γ. Παπαναστασίου (17/11/36). Τα στρατιωτικά κινήματα ήταν Πλαστήρας (6/3/33), κίνημα Παπούλα-Γονατά (1/3/35) και κίνημα Κονδύλη (10/10/35).

μόνοτου κράτους αλλά και των ιδιωτών, που συνδυαζόμενες παράγουν δημόσιο χρέος εις το διηνεκές. Και στις δύο όμως προηγούμενες πτωχεύσεις, η ύφεση δεν διήρκεσε πολύ χάρη στο σχεδιασμό και την εφαρμογή μιας έντονα παρεμβατικής πολιτικής σε όλους τους τομείς, το χρηματοπιστωτικό, τον παραγωγικό και τον τομέα διεθνών συναλλαγών. Με βάση τα παραπάνω ιστορικά προηγούμενα, πιστεύουμε ότι η απάντηση και στη σημερινή κρίση πρέπει να έχει ως αφετηρία ένα αποτελεσματικότερο κράτος ικανό να στηρίξει ένα σχέδιο ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας._

Βιβλιογραφία ελληνόγλωσση

- Ανδρεάδης Α. (1904) *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Αθήνα, Εστία.
- Βερέμης, Θ. (2014) *Ο Ελευθέριος πίσω από τον Βενιζέλο*, Αθήνα, Καθημερινές Εκδόσεις.
- Berend, I. (2006) *Οικονομική ιστορία του Ευρωπαϊκού 20ου αι.*, Αθήνα, Gutenberg 2009.
- Δεμαθάς, Ζ., Καλαφάτης, Θ. και Σακελλαρόπουλος, Θ. (1991) *Νομισματικές κρίσεις και η νομισματική τους διαχείριση στην Ελλάδα 1880-1930*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Δερτιλής, Γ. (1993) *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο Νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Δερτιλής, Γ. (2006) *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, 2 τόμοι, Αθήνα, Εστία.
- Ferguson, N. (2008) *Η εξέλιξη του χρήματος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010.
- Ζουμπουλάκης, Μ. (2005) «Θεσμοί και μεταβολές στην ελληνική οικονομία», στο Χ. Κόλλιας κ.ά. (επιμ.) *Σύγχρονες προσεγγίσεις στην ελληνική οικονομία*, Αθήνα, Πατάκης.
- Ζουμπουλάκης, Μ. (2015) «Οικονομική Πολιτική σε καιρούς κρίσης: ιστορικά προηγούμενα», *ΑΕΙΧΩΡΟΣ*, (υπό δημοσίευση).
- Hobsbawm, E. (1994) *Η εποχή των άκρων*, ελλ.μτφ. Αθήνα, Θεμέλιο 2003.
- Καραγιάννης, Σ. (1989) *Το Τρικουπικό πολιτικό κόμμα*, Αθήνα, Εκδ. Αναστασίου.
- Κρεμμυδάς, Β. (επιμ.) (1999) *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία*, Αθήνα, Δαρδανός.
- Κωστής, Κ. (1986) *Οι Τράπεζες και η κρίση 1929-1932*, Αθήνα, ΙΕΠ/Εμπορική Τράπεζα.
- Κωστής, Κ. (2006) «Δημόσια οικονομικά», στο Κ. Κωστής και Σ. Πετμεζάς (επιμ.) *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα, Ιστορικό αρχείο Alpha Bank.
- Κωστής, Κ. (2013) *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αι.*, Αθήνα, ΠΟΛΙΣ.
- Mazower, M. (2002) *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Μηλιός, Γ. (2000) *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα, Κριτική.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2003) *Κείμενα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Διόνικος.

- Τσουλφίδης, Λ. (2009) *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Β' έκδοση, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Τσουλφίδης, Λ. (2013) «Οι πτωχεύσεις του ελληνικού κράτους», στο Α. Φαρομηλίγκος και Β. Λάζου (επιμ.) *Δάνεια, κρίσεις, χρεοκοπίες. Η μαύρη οικονομική ιστορία του 19^{ου} και του 20^{ου} αι.* Αθήνα: Εφημερίδα *Επενδυτής*.
- Χατζηιωσήφ, Χ. (1993) *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940.* Αθήνα, Θεμέλιο.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1989) *Η κρίση του 1930 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα, ΙΕΠ/ Εμπορική Τράπεζα.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (2010) *Οικονομολόγοι και οικονομική πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις.

Ξενογλώσση

- Bairoch, P. (1994) *Mythes et paradoxes de l'histoire économique*, Paris, La Découverte, 1999.
- Bairoch, P. (1997) *Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde du XVI s. à nos jours*, Paris, Gallimard, 3 vols.
- Beaud, M. (1981) *Histoire du capitalisme de 1500 à nos jours*, Paris, Seuil.
- Boyer, R. και Mistral, J. (1983) *Accumulation, inflation, crises*, Paris, PUF.
- Dockès, P. και Rosier, B. (1983) *Rythmes économiques: crises et changement social, une perspective historique*, Paris, La Découverte.
- Graff, M., Kenwood, A.G. and Loughheed, A.L. (2014) *Growth of the international economy, 1820-2015*, London, Routledge, 5th ed.
- Psalidopoulos, M. (επ.) (2012) *The Great Depression in Europe: Economic Thought and Policy in a national context*, Athens, Alpha Bank Historical Archives.
- Rosier, B. (1988) *Les théories des crises économiques*, Paris, Maspero.